

Jsmo svědky dlouhodobějších změn v přístupech Evropy vůči Blízkému východu?

Barbara A. Roberson (ed.): The Middle East and Europe, the Power Deficit. Routledge, London and New York 1998, 228 stran, ISBN 0-415-14045-5.

Evropské ambice na Blízkém východě a ve Středomoří se nepochybně zvýšily po pádu železné opony v důsledku mnoha příčin. Od konce 80. let je zřejmá snaha o zintenzivnění a prohloubení spolupráce mezi oběma středomořskými břehy, zvláště v ekonomické a bezpečnostní oblasti.

„Nová středomořská politika“ z počátku 90. let byla původně chápána jako subregionální spolupráce maghrebských zemí s jihoevropskými zeměmi. Blízký východ, včetně ropných zemí Perského zálivu, sdružených v Radě pro spolupráci zemí Zálivu (GCC), v době studené války patřil do sféry zájmů Spojených států. Proto se USA staly ochráncem hlavních společných zájmů západního světa v tomto regionu, k nimž patřilo:

- zajištění plynulé, stabilní dodávky ropy a jejích produktů za rozumnou cenu s cílem udržet potřebný ekonomický růst a ekonomickou stabilitu ve vlastních zemích,
- předcházení regionálním konfliktům a řešení blízkovýchodního konfliktu, včetně palestinské otázky,
- zajištění bezpečnosti dopravních cest,
- ochrana Blízkého východu před sovětským pronikáním a před vznikem prosovětských antizápadních režimů, odmítajících liberalismus a demokracii.

Válka v Perském zálivu se odehrávala v americké režii a následující madridská konference o blízkovýchodním mírovém procesu v roce 1991 rovněž, i když za formální účasti Ruska. Evropské unii byla umožněna aktivní účast na tzv. MENA summitech (první se konal v Ammánu v roce 1995) a zvláště na tzv. multilaterálních mírových jednáních. Evropská unie dokonce dohlížela na činnost nejdůležitější multilaterální skupiny pro regionální ekonomický rozvoj (REDWG), jejímž členem je i Česká republika. Nástup Netanyahuovy vlády po parlamentních volbách v Izraeli v roce 1996 znamenal tříleté přerušení mírového procesu.

Vzniklé vakuum pomohlo vyplnit evro-středomořské partnerství, jehož základy byly položeny během 1. evro-středomořské ministerské konference v Barceloně v prosinci 1995. Idea jednotného blízkovýchodního trhu či triangulární spolupráce (Izrael – Jordánsko – palestinská autonomní území), kterou arabští novináři pejorativně označovali za „zónu šekelu“, byla nahrazena pro Araby přijatelnějším a reálným projektem evro-středomořské zóny volného obchodu, která by měla vzniknout do roku 2010. Podle vzoru helmského procesu byl i barcelonský proces rozšířen o další problémové koše – o bezpečnost, politiku, kulturu a sociální problematiku.

Zvýšil se též zájem Evropské unie o bezpečnostní oblast, i když hlavní odpovědnost zůstala i nadále v kompetenci USA a NATO. Ve druhé polovině 90. let se Evropa začala stále více angažovat v blízkovýchodním mírovém procesu. Donutil ji k tomu zájem Arabů a geopolitická situace.

V posledních pěti letech byla vydána řada monografií různé kvality zabývajících se středomořskou a blízkovýchodní problematikou ve vztahu k Evropské unii. K nejlepším pracím na toto aktuální téma patří publikace *The Middle East and Europe, the Power Deficit*.

Jednotlivé kapitoly této monografie čerpají z referátů připravených pro panelovou diskuzi u příležitosti Panevropské konference o mezinárodních vztazích, která se konala v roce 1992 v německém Heidelbergu. Zmíněné referáty postupně vycházely v časopise *Middle East Journal* na jaře roku 1994 a pro potřeby recenzované monografie byly aktualizovány.

Kvalita recenzované práce spočívá především ve zkušeném autorském týmu odborníků, z nichž většina působí v redakční radě ojedinelého monotematického časopisu *Mediterranean Politics*, vydávaného čtvrtletně v britském nakladatelství *Frank Cass Journal*, který se zabývá evro-středomořskou problematikou. Podobný tým vydal už v roce 1997 ve stejném nakladatelství monografii *The Euro-Mediterranean Partnership* (editovanou Richardem Gillespiem).

Barbara A. Robersonová z univerzity ve Warwicku, která byla odpovědná za celkovou redakci recenzované monografie, napsala úvod a kapitolu na téma *Islám a Evropa*. *George Joffé* z Královského ústavu mezinárodních vztahů v Londýně připravil kapitolu vysvětlující názory jižního Středomoří na spolupráci s Evropskou unií. *Philip Robins* z univerzity v Oxfordu pak analyzoval vztahy Turecka s Evropskou unií. *Claire Spencerová* z Centra obranných studií při londýnské King's College zase zpracovala alžírskou problematiku. Na přípravě knihy se podílel i *Stephen Calleya* ze Středozemní akademie na Malte, která připravuje informační servis pro potřeby Evropské unie i široké odborné veřejnosti na webových stránkách (*Euromed Internet Forum*). Účast na projektu přijali též další zkušení autoři.

V úvodu recenzované publikace *Barbara A. Robersonová* charakterizovala postoje západní Evropy v době studené války, která podle jejího názoru v tomto období hrála nevýznamnou politickou roli, což vysvětlila úsilím evropských zemí o udržení tradičních obchodních kontaktů, dokonce i s tehdejšími spojenci SSSR.¹ USA v současné době obviňují členské státy Evropské unie z toho, že v případě k blízkovýchodním problémovým státům (Iráku, Íránu, Libye) dávají přednost vlastním ekonomickým zájmům a ignorují transatlantickou solidaritu.

Malé nadšení projevuje Evropská unie např. vůči americkým pokusům vytvořit turecko-izraelskou alianci, která podle autorčina názoru ohrožuje dosavadní poměr vojenských sil a přináší nové prvky regionální nestability. Kritice je podrobena příliš přísné a jednostranné uplatňování sankčního režimu vůči některým blízkovýchodním radikálním režimům (např. Íránsko-libyjský sankční zákon z roku 1996 – ILSA). Autorka zastává názor, že po skončení studené války silná pozice USA neposkytuje dostatečně velký prostor pro angažovanost Evropy na Blízkém východě. Evropská unie podle jejího názoru zatím nedokázala přetransformovat svou nespornou ekonomickou sílu ve skutečný politický vliv.

Stejně téma zpracovává též příspěvek *G. Salamého* a *P. Marra*. Posledně jmenovaný tvrdí, že USA shodně s Evropskou unií principiálně podporují demokratické reformy a lidská práva, ale pouze v tom případě, pokud nejsou v rozporu s jejich životními zájmy.² Geografická blízkost a značná závislost na dovozu ropy determinuje zájem Evropy o blízkovýchodní oblast.

Dělba práce v bezpečnostní sféře je asymetrická, neboť americká armáda tvoří páteř jižního velení NATO. *P. Marr* hledá důvody odmítavého evropského postoje Clintonovy strategie „dvojího zadržování“ (*dual containment*) namířené proti Iráku a Íránu. Prvním z nich je nejistota a obavy z vysoké ceny, kterou budou muset američtí spojenci za tuto politiku zaplatit. Dalším důvodem je strukturální nerovnováha v regionu. USA by se v případě konfrontace s Irákem a s Íránem musely spoléhat pouze na státy GCC, protože pomoc dalších regionálních mocností – Izraele, Turecka a Egypta – je nejistá. „Dvojí zadržování“ je v rozporu s obchodními zájmy některých zemí (např. Francie, Španělska a Itálie).

Evropskou blízkovýchodní politiku ovlivňují globalisté i regionalisté. Přitom globalisté jsou citliví vůči postavení svých zemí ve světě, zatímco regionalisté preferují orientaci na bilaterální vztahy. Regionalistické argumenty využívali odpůrci války v Perském zálivu, kteří se formovali z řad stoupenců komunistické levice i nacionalistické ultrapravice. Na

jejich stranu se postavila rovněž tradiční pacifistická hnutí, podporovaná veřejným míněním v některých zemích (např. ve Španělsku).

V minulosti Evropa odmítala a důsledně se distancovala od amerického intervencionismu na Blízkém východě. Po skončení studené války a zvláště v souvislosti s válkou v Perském zálivu či se zásahem v Somálsku se však začal tento tradiční evropský postoj měnit, i když byl intervencionismus i nadále formálně odmítán. Petersbergská deklarace ZEU v roce 1992 připouštěla možnost humanitární, mírové (donucovací) mise pro záchranu či ochranu evropských státních příslušníků v jižním Středomoří.

Po skončení studené války se v západní Evropě objevily tendence k růstu neonacionalistických šovinistických proudů s nezastřeným antimuslimským a antimigračním programem (např. Národní fronta Le-Pena či Liga severu). G. Salamé správně určuje dvě rozhodující příčiny tohoto stavu. První z nich je vzrůstající nezaměstnanost a druhou je rozrušení charakteru levicových proudů v 60. letech. Tehdy došlo k „odeznění“ ideologické solidarity s rozvojovými zeměmi, která byla nahrazena humanitární solidaritou. Západoevropská mládež se přestala identifikovat se zdiskreditovanými vůdci rozvojového světa a ideálem se pro ni stal dobrovolník humanitárních misí, který je odpovědný pouze svým vlastním ideálům a přesvědčení. V této souvislosti G. Salamé charakterizoval „státní humanitární hnutí“ jako alibi sloužící ke zdůvodnění neexistence evropské blízkovýchodní politiky.³

Na rozdíl od USA má Evropa panický strach z islamistických proudů, což je dáno mj. vzrůstající imigrací blízkovýchodních a severoafrických muslimů do evropských zemí. Evropané totiž často spojují islám s terorismem. Patrně jsou též obavy z přistěhovalecké vlny ze zemí, kde se dostali k moci islamisté. P. Marr se zmiňuje o dvou proudech, které existují na obou stranách Atlantiku. První z nich chápe všechny proudy islámského revivalismu jako kulturní rebelii proti západnímu hodnotovému systému v duchu slavného best-selleru S. Huntingtona *The Clash of Civilisation* (Střet civilizací). Podle názoru stoupců tohoto proudu jsou umírnění a extremističtí islamisté vzájemně intelektuálně a organizačně propojeni. Druhý proud hodnotí činnost islamistického hnutí jako reakci na ekonomické, sociální a politické podmínky existující v příslušných zemích. V tomto případě islámské hnutí symbolizuje odpor vůči režimům postrádajícím legitimitu. Zastánci druhého proudu převažují v Clintonově administrativě, která od poloviny 90. let začala podporovat podíl umírněných islamistů na moci. To vyvolalo zděšení nejen v ohrožených blízkovýchodních zemích (v Alžírsku, v Egyptě a v Tunisku), ale i v některých evropských zemích (zvláště ve Francii). V této souvislosti je třeba uvést, že Evropa dosud nezaujala jednotný oficiální postoj vůči islámskému faktoru, i když převažuje preference diferencovaného postoje vůči různým islámským proudům. Ve srovnání s Američany jsou Evropané mnohem méně připraveni přijímat nábožensky orientovanou politiku.

B. A. Robersonová definuje islamismus jako nástroj přeměny norem a hodnot jednotlivce tím způsobem, aby vyhovovaly společným islámským principům, jako je sociální spravedlnost a rovnost, jež jsou zároveň i součástí západního hodnotového systému.⁴ Nestabilita Blízkého východu není výsledkem činnosti islamistů či pouhou krizí nacionalistických režimů, nýbrž byla vyvolána závažnými dlouhodobě neřešenými problémy (nerozvinutost, sektářství, nezaměstnanost, etnické konflikty, chudoba, korupce, cenzura, autoritářství, závislost na Západu – na „největším nepříteli islámu po pádu komunismu“). Islamismus je v současnosti podle autorčina názoru nedemokratický a antizápadní, ačkoli islám jako náboženství je schopen se přizpůsobit každému politickému systému. Islám není pouze výrazem identity muslimů, ale je pomůckou pro začlenění jedinců do společnosti a pro upevnění jejich společenských vazeb. Pomáhá definovat občany ve vztahu k cizincům a k vlastní prozápadní elitě. V praxi se zatím nepotvrdil tzv. „dominový efekt“ na Blízkém východě po příchodu islamistů k moci, neboť jejich úsilí bylo dosud zaměřeno na konsolidování vlastní moci spíše než na cílenou expanzi do okolních zemí. Islamisté se podle Robersonové sice stali problémem pro Evropu, ale nikoli hrozbou.

Jedinou kapitolu zabývající se názory blízkovýchodních zemí napsal *G. Joffé*. Velkou pozornost tento autor věnoval příčinám malé přitažlivosti evropského, západního demokratického modelu pro islámský, arabský svět. Pro posuzování legitimacy moci zde totiž platí zcela jiná pravidla než v Evropě. Vychází především z principu, že politická kultura na Blízkém východě není konfliktní, nýbrž konsenzuální. Legitimita vládnoucího systému je odvozena z ideologie (islámu) spíše než z nějaké formy lidové aklamace či ze souhlasu národního společenství. Proces formování národa není na Blízkém východě dosud ukončen a etnicko-jazykové odlišnosti uvnitř státního útvaru brání přijetí základní ústavní struktury cizího státu či společenství. Pro část obyvatelstva je vnucování západního demokratického modelu nepřijatelné, protože je v rozporu s národní suverenitou. Pro další část jsou západní koncepce demokracie nevhodné, protože skutečný život na Blízkém východě je založen na patronství, klientelismu, konzultaci a konsenzu (islámské principy idžmá a šurá). Blízkovýchodní politická kultura je tradičně odvozena především z morální legitimacy a spravedlnosti. Umírnění islamisté v současné době vítají stranický pluralismus a svobodné volby, i když jsou stále podezíraví vůči všemu západnímu.

Nastartování ekonomického růstu vyžaduje postupnou liberalizaci a ekonomickou restrukturalizaci, ale realizace reformních cílů vyvolává sociální a politické nepokoje. Vyvolaná nestabilita pak brání přílivu přímých investic na Blízký východ, čímž se začarovaný kruh uzavírá.

C. Spencerová analyzuje příčiny váhavosti až netečnosti Evropské unie vůči tragickým událostem v Alžírsku. Evropa podle jejího názoru nechápala podstatu a hloubku konfliktu mezi sekulární vládou a islamisty. Alžírsko nebylo prioritním problémem, který by se měl naléhavě řešit, a proto členské státy Evropské unie spíše čekaly, až se najde modus vivendi bez vnějšího zásahu. Přitom rozhodující byl postoj Francie, kterou ostatní členské státy Evropské unie považovaly za jedinou zemi schopnou rozumně rozhodnout v případě Alžírska, protože byla přímo vtažena do alžírských událostí (série atentátů) a jako bývalá koloniální velmoc znala situaci v zemi. Paříž však pochopila svou roli špatně, neboť blokovala přijetí iniciativ ostatních evropských zemí, a tak prodlužovala proces hledání řešení. Islamističtí radikálové v Alžírsku nebyli prioritou ani pro americkou zahraniční politiku, protože bezprostředně neohrožovali americké zájmy v oblasti.

V Evropské unii se postupně do popředí dostává tzv. „japonský model diplomacie“ pro Blízký východ bez militaristických projevů či tradičních historických vazeb. Je politicky neutrální, pomáhá prosadit a upevnit obchodní zájmy. Vliv na výši obchodního obrátu, jakož i na politické přístupy určité země k Blízkému východu mají nejen „osvícení politici“ (jako např. Aldo Moro či H.-D. Genscher), ale častěji nejrůznější obchodní lobby. Podobně se začíná chovat i byrokracie v Bruselu, což se projevuje mj. ve výši a charakteru pomoci pro jižní Středomoří.

G. Salamé upozorňuje na západoevropské protekcionistické skupiny působící v Bruselu a ve Štrasburku, které ohrožují obchodní vztahy s blízkovýchodními a středozemními zeměmi. Tuto situaci dobře pochopilo Turecko a Izrael. Uvedené státy si vytvořily vlastní lobbistické skupiny v Bruselu, zatímco Arabové jsou pouze na počátku této cesty. Silná je evropská petrochemická lobby, která dlouhou dobu odmítá dohodu o volném obchodu a blokuje i ratifikaci bilaterálních smluv s arabskými ropnými zeměmi sdruženými v GCC. V jejím zájmu je prosazení energetické, karbonové daně, v 90. letech uvalené na ropné produkty a zdůvodňované ekologickými zájmy Evropské unie. *G. Salamé* dochází k závěru, že Evropská unie vidí v zemích Perského zálivu spíše trh než objekt strategických zájmů.⁵

Zvláště jihoevropské členské státy Evropské unie mají zájem o upevnění bezpečnostních a ekonomických vztahů s maghrebskými zeměmi. Současně však tyto země jsou tradičními odpůrci liberalizace obchodu se zemědělskými produkty, protože by ohrozily samy sebe (stejná komoditní skladba vývozu na trhy Evropské unie). Čtyři blízkovýchodní země (Džibuti, Súdán, Mauretánie a Somálsko) jsou signatáři *Dohod z Lomé* s Evropskou

uní a uživatelé zvláštních programů *Stabex* (stabilizace obchodních cen v závislosti na výkyvech cen) a *Minix* (podpora vývozu nerostných surovin výměnou za garance před znárodněním těžby). Přesto se Evropa chová vůči těmto zemím protekcionisticky. Např. Súdán musí dodržovat kvóty na vývoz své bavlny a Mauretánie železné rudy na trhy Evropské unie.

P. Marr zastává názor, že nový ekonomický řád rozděluje USA a Evropu. Vytváří rovněž bariéry mezi vyspělými průmyslovými zeměmi a ekonomicky stagnujícím regionem Blízkého východu, který ve srovnání s východoasijskými a latinskoamerickými zeměmi je na tom hůře.⁶ Proexportní růstová politika vyžaduje zásadní restrukturalizaci a reformní kroky, které mohou vyvolat těžké sociální otřesy a následnou politickou nestabilitu. *G. Salamé* zase tvrdí, že k Blízkému východu a k severní Africe přistupuje Evropská unie z geostrategického spíše než z politického či ekonomického hlediska, i když panevropské instituce nejsou připraveny zaujmout jasný strategický přístup.

Phebe Marr z washingtonského Centra W. Wilsona hovoří o „éře deregulace“ po skončení studené války, kterou definuje jako uvolnění „disciplíny“ ve vztazích Evropské unie se Spojenými státy. Došlo k posílení USA jako jediné skutečné supervelmoci, ačkoli není jasné, zda USA tuto roli zvládnou. Po skončení bipolarity a po rozpadu SSSR nastala éra oslabování národního státu v mezinárodních vztazích i ze strany různých etnických a sektářských skupin. Na Blízkém východě byla hlavním mezníkem válka v Perském zálivu, která prohloubila rozdílnost a nerovnost blízkovýchodních zemí. Celoarabský bezpečnostní systém se ukázal neschopný řešit situaci po irácké agresi proti Kuvajtu.

Dvě kapitoly recenzované knihy jsou věnovány regionálním blízkovýchodním mocnostem – Íránu a Turecku. *F. Halliday* analyzuje postupné vytlačování muslimských radikálů z iránského parlamentu od počátku 90. let a jejich postupné nahrazování umírněnými, technokratickými stoupenci islámské revoluce z řad vysokoškolsky vzdělaných politiků (tzv. mukallidín-stoupců). Tento proces vyvrcholil v roce 1997 nástupem Chátamího do prezidentské funkce a vítězstvím reformátorů v parlamentních volbách v roce 1999. Nástup umírněných sil byl usnadněn neexistencí silnější opoziční síly v zemi, která by donutila stoupence islámské revoluce k větší jednotě. Monarchistické a levicové síly (mudžáhidín-e chalq, strana Túde, fedájin-e chalq) byly rozdraceny v první etapě islámské revoluce. Rozdělení kurdské opozice snižovalo její akceschopnost. Nástup reformátorů umožnila i zhoršená ekonomická a sociální situace, jakož i odliv revolučního nadšení.

Členské státy Evropské unie až do roku 1997 vedly s Íránem tzv. kritický dialog a odmítaly americkou doktrínu „dvojího zadržování“. Během tohoto dialogu trvaly na zrušení rozsudku smrti nad S. Rushdim, autorem *Satanských veršů*, na dodržování lidských práv a na respektování blízkovýchodního mírového procesu.

V kapitole věnované Turecku upozorňuje *P. Robins* na krizi kemalismu po skončení studené války, která znovu otevřela problém identity Turecka. Má Turecko zůstat izolované v národních hranicích z dob Atatürka, nebo nadešla vhodná chvíle pro prosazení panturanských, panturkických či neosmanských vizí? Kemalisté se sice hlásili k hodnotám západního světa, ale přejali je ve zdeformované podobě (což se týká zejména demokracie, liberalismu či lidských práv). Základní kemalistické hodnoty, jako je státní centralizace, politická role armády, vypjatý nacionalismus a korporativismus, vnímá Evropská unie s despektem jako anachronismus nehodící se do 21. století. Svazky Turecka s Evropskou unií podle Robinsova názoru oslabuje diverzifikace bezpečnostních percepčí po skončení studené války. Vzdávající nestabilita na Balkánu hrozí „odříznutím“ hlavních dopravních komunikací nezbytných pro ekonomickou spolupráci Ankary s Evropskou unií. Rovněž připravované rozšiřování Evropské unie směrem na východ poněkud odsouvá Turecko do pozadí.

Závěr monografie je věnován ekonomické spolupráci. Autor *R. Wilson* se zde přimlouvá za to, aby blízkovýchodní země daly přednost nějaké variantě Schumanova plánu opírajícího se o ekonomickou regionální spolupráci a zajistily trvalý mír. Podle jeho názoru

se obdoba Marshalova plánu – campdavidský mírový model, založený na přímé státní pomoci – v praxi neosvědčila. Výsledkem bylo nastolení studenému míru mezi Egyptem a Izraelem. Poté se autor zabývá některými aspekty ekonomické blízkovýchodní spolupráce, jako jsou přímé zahraniční investice, obchod, transport a infrastruktura, měnová problematika, systém směnných kurzů a příliv regionálních investic. Srovnává výhody a nevýhody různých integračních modelů pro blízkovýchodní oblast (zóna volného obchodu, monetární unie, jednotný trh). V této souvislosti se jako reálná zdá realizace projektu Velké zóny arabského volného obchodu a evro-středomořské zóny volného obchodu v rámci barcelonského mírového procesu.

Obsahová úroveň monografie *The Middle East and Europe, the Power Deficit* si zaslouží vysoké ocenění. Věnuje se totiž všem důležitým tématům, která jsou již několik desítek let projednávána v rámci Evropské unie. Autoři jednotlivých příspěvků analyzovali nejsložitější, rozporné jevy, na něž neexistuje jednoznačná odpověď. Každá kapitola začíná historickým exkurzem, který pomáhá méně zkušenému čtenáři orientovat se v projednávaném tématu. Čtenáře trochu překvapí, že autoři věnovali poměrně malou pozornost barcelonskému evro-středomořskému procesu a celoarabským integračním snahám. Rušivě působí občasně prolínání a opakování témat v jednotlivých kapitolách, což je dáno sborníkovým charakterem práce. Sledovaná problematika je velmi aktuální, protože i v orgánech a institucích Evropské unie se v poslední době hovoří o dlouhodobé přeměně evro-středomořské spolupráce v integrační model na způsob severoamerického integračního seskupení NAFTA. Publikace má význam nejen pro odborníky, studenty či diplomaty, ale i pro širokou veřejnost. Zpracovává totiž jedno ze zahraničněpolitických témat, které bude přitažlivé v kontextu našeho očekávaného vstupu do Evropské unie a našich tradičních (zvláště ekonomických) vazeb na tento geograficky blízký region.

Jaroslav Bureš

¹ Viz Roberson, B. A. (ed.): *The Middle East and Europe, the Power Deficit*. Routledge, London and New York 1998, s. 6.

² Viz tamtéž, s. 83.

³ Viz tamtéž, s. 30.

⁴ Viz tamtéž, s. 123.

⁵ Viz tamtéž, s. 37.

⁶ Viz tamtéž, s. 94.